

УЎК 930.85

OSVALD SHPENGLER JAHON MADANIYATINING TARIXIY TIPOLOGIYASI HAQIDA

Isroilov Mutalif

Katta o'qituvchi, Guliston davlat universiteti (O'zbekiston)

e-mail: mutalif_I_Ya_2023@mail.ru

Ostanaqulov Mavlonberdi

Talaba, Guliston davlat universiteti (O'zbekiston)

***Annotatsiya.** Osvald Shpenglerning "Evropaning botishi" asarida G'arb tarixiy kelajagini aniqlashga harakat qilindi. Nemis nazariyotchisi tarixni o'rganishning o'ziga xos uslubini yaratadi, madaniy formatsiyalar va sivilizatsiyalarni ko'rib chiqadi. Ushbu maqola O.Shpenglerning madaniyat va sivilizatsiya atamalarini qo'llash xususiyatlarini aniqlashga bag'ishlangan.*

***Kalit so'zlar:** madaniyat tipologiyasi, madaniyat falsafasi, sivilizatsiya, madaniyatning ruhi, jamoaviy ruh, madaniyatning o'limi.*

ОСВАЛЬД ШПЕНГЛЕР ОБ ИСТОРИЧЕСКОЙ ТИПОЛОГИИ МИРОВОЙ КУЛЬТУРЫ

Исроилов Муталиф

Старший преподаватель,

Гулистанский государственный университет, Узбекистан

Останакулов Мавлонберди,

Студент, Гулистанский государственный университет, Узбекистан

***Аннотация.** В работе Освальда Шпенглера "Закат Европы" сделана попытка определить историческое будущее Запада. Немецкий теоретик создает свой метод исследования истории, рассматривает культурные формации и цивилизации. Эта статья посвящена выявлению особенностей использования О.Шпенглером терминов культура и цивилизация.*

***Ключевые слова:** типология культуры, философия культуры, цивилизация, душа культуры, коллективная душа, гибель культуры.*

OSWALD SPENGLER ON THE HISTORICAL TYPOLOGY OF WORLD CULTURE

Isroilov Mutalif,

Senior Lecturer, Gulistan State University, Uzbekistan

Ostanakulov Mavlonberdi,

Student, Gulistan State University, Uzbekistan

Abstract. *In the work of Oswald Spengler «The Decline of the West» an attempt was made to determine the historical future of the West. The German theorist creates his own method of studying history, considers cultural formations and civilizations. This article is devoted to identifying the features of O. Spengler's use of the terms culture and civilization.*

Keywords: *typology of culture, philosophy of culture, civilization, soul of culture, collective soul, death of culture.*

Kirish. Oswald Shpengler - taniqli nemis faylasufi, tarixchisi, madaniyatshunosi, zamonaviy madaniyat falsafasi vakillaridan biri. U sivilizatsiya tarixidagi bir qancha noyob, o'zaro o'tkazuvchan madaniyatlarni ajratib ko'rsatdi. O'zining "Yevropaning botishi" deb nomlangan asosiy asarida u G'arb sivilizatsiyasining yanada yo'q bo'lishi muqarrarligini ko'rsatadi.

Shpengler madaniyat tipologiyasi ko'pchilik olimlar diqqatini o'ziga tortgan. Madaniyat tipologiyasini qurish jarayonida O.Shpengler umuminsoniy madaniyat mavjudligiga alohida e'tibor qaratadi. U bu savolga javobni har bir madaniyatning alohidaligi va ma'lum bir o'xshashligini to'liq tan olish asosida quradi, unga ko'ra har bir individual madaniyat birdan paydo bo'ladi, gullaydi va yo'qoladi. Madaniyatlarning hayot aylanishi har qanday tirik organizmning ma'lum bir hayot aylanishidir.

Metodologiya va usullar. Maqolani yozishning metodologik asosi bo'lib, Oswald Shpenglarning "Yevropaning botishi" asari xizmat qildi. Bu asar "G'arb dunyosining tanazzuli" deb ham ataladi. Kitob 1920 yilda yozilgan va o'sha davr uchun shov-shuvli muvaffaqiyat bo'ldi, chunki u 19-asrning oxirlarida allaqachon ildiz otgan madaniyatga mexanistik qarashini tanqid qilgan edi. Maqolani yozishda qiyosiy tarixiy, tizimli tahlil va umumlashtirish usullari qo'llanilgan.

Adabiyotlar tahlili. Asosiy manba hisoblangan "Yevropaning botishi" [1] kitobida Shpengler o'ziga xos madaniy va falsafiy kontseptsiyani shakllantiradi, bu hali ham muhokama qilinmoqda va nazariy tortishuvlarga sabab bo'lmoqda. Umuman

olganda, sivilizatsiya nazariyasi fanlararo, tarixiy-falsafiy muammo hisoblanadi va keng nazariy bazaga ega bo'lib, M.Blok, G.-T. Bokl, F.Brodel, A.Veber, M.Veber, J.Viko, G.-V.-F. Gegel, I.-G. Gerder, A.-T. Golbax, D.Didro, N.Ya.Danilevskiy, K.N. Leontyev, G.Ryukkert, P.A.Sorokin, G.Spenser, A.Toynbi, L.Fevr, G.Hantington, K.-T. Yaspers va boshqalarning asarlarida o'z aksini topgan. Sivilizatsion yondashuv tarixchilar, faylasuflar, madaniyatshunoslar, siyosatshunoslar, sotsiologlar, etnologlar, iqtisodchilar, diplomatlar, filologlar, biologlar, shoirlarning ijodiy yutuqlari va qarashlarini birlashtira oldi.

D.G.Popov o'z maqolasida falsafiy-madaniyatshunoslik nazariyasi nuqtai nazaridan sivilizatsiani tushinishda har xil yondashuvlarni, madaniy-tarixiy taraqqiyotdagi ziddiyatlarni tahlil qilgan [5]. G.M.Tarizyan XX-asr G'arb madaniyatshunosligining ikki nufuzli namoyandasi: nemis faylasufi O.Shpengler va golland tarixchisi J.Heyzinga ijodiga asoslanib, XX asr burjua istorizmiga xos bo'lgan pessimizmni G'arbiy Yevropa madaniyati va san'ati taqdiriga nisbatan tahlil qiladi [7].

Yu.V. Yakovets o'z ishida sivilizatsiyalarni formatsiyalar mavjudligining tarixiy bosqichlari deb ataydi. Masalan, "feodal-kapitalistik formatsiyalar" "triadasi"da "o'rta asr sivilizatsiyasi" (o'tish davri bilan), "industriyadan oldingi" va "industrial" sivilizatsiyalarni ko'ramiz", deydi [10, s. 143]. V.A.Porozov esa G.Spenser, N.Danilevskiy, K.Leontyev, O.Shpengler, F.Brodel va boshqalarning qarashlarini tahlil qildi [6].

Ayrim olimlar sivilizatsiyalarni yadroni aniq bir davlatga yoki hududga bog'langanlik belgisiga ko'ra tasniflaydilar. S.-F. Xantingtonning fikriga ko'ra, bu o'z yadrosiga ega bo'lgan, ya'ni asosiy mamlakatlar, core states (G'arb, Hindu, Sin, Pravoslav, Yapon va Buddaviy) va yadro mamlakatlariga ega bo'lmagan sivilizatsiyalarga bo'linish bilan ifodalanadi (Islom, Lotin Amerikasi va Afrika). Core states, ya'ni asosiy davlatlarga ega sivilizatsiyalar odatda barqarorroqdir [9, c. 20-210].

A. M. Demidov Shpengler kontseptsiyasini siyosiy madaniyat nuqtai nazaridan ko'rib chiqdi. Shuningdek, u etnologiya nuqtai nazaridan Danilevskiy, Gumilyov, Bromley pozitsiyalarini ochib berdi, Xitoy va AQSh madaniyatini siyosat bilan bog'ladi [3]. E.I.Tarutina N.Berdyayev pozitsiyasining mohiyatini va Shpenglarning «Yevropaning botishi» kitobi mazmuniga bergan bahosini ochib beradi [8].

Ta'kidlash joizki, bu xususiyatlar vaqt o'tishi bilan o'zgarishi mumkin. Xuddi shu islom sivilizatsiyasi Arab xalifaligi va Usmonlilar imperiyasi davrida geografik jihatdan shakllangan yadrolarga ega edi. U yoki bu sivilizatsiya rivojlanishidagi ba'zi muammolarni yadro harakatidagi o'tish davrlari yoki uning tarkibiy qismlari ahamiyatining o'zgarishi, shuningdek, istisno hollarda, bitta tizim ichidagi ikkita yadroning kurashi bilan izohlash mumkin (G'arbiy Yevropa - AQSh). Shuning uchun lokal sivilizatsiyalar, madaniyatlar masalasi bugun ham ochiqlicha qolmoqda.

Muhokama va natijalar. Har bir madaniyatning nobud bo'lishi va boshqa madaniyatlardan ajralib qolishi insoniyatning madaniy va tarixiy hayotining birligini ta'minlamaydi. O.Shpengler 8 ta eng muhim madaniyat turlarini aniqladi: Xitoy, Bobil, Misr, Hindiston, qadimgi (yunon-rim), arab, G'arbiy Yevropa, Mayya. U rus-sibir madaniyati paydo bo'lish bosqichida ekanligini ta'kidlaydi.

Madaniyatlarni tipologiyalashtirish uchun asosiy mezon bo'lib xalqning jamoaviy ruhining ichki psixologik tuzilishi hisoblanadi. Shu jihatdan, madaniyatning o'ziga xosligi xalqning jamoaviy ruhining o'zini namoyon qilish istagidadir. Har bir jamoa ruhining o'ziga xos tajribalar dunyosi, o'ziga xos dunyoqarashi, shuningdek, o'zining ruhiy debocha belgisi mavjud. Undan madaniy shakllar boyligi paydo bo'ladi, ular asosida jamoa ruhi yashaydi, his qiladi va yaratadi [2]. O.Shpenglarning ta'kidlashicha, tarixiy-madaniy tip doirasidagi madaniyat individuallardan alohida mavjud bo'lib, amalda hech narsani sezmaydi.

Madaniyat falsafasida ham O.Shpengler o'z pozitsiyasida turgan. Shpengler madaniyatni o'rganishga nisbatan yondashuvda butun madaniy-tarixiy jarayonning birligi nazariyasidan butunlay chetga chiqadi. Uning fikricha, dunyoning tarixiy manzarasini o'rganish jarayonining qiyosiy va tipologik tamoyili yevroposentrizm asoslarini buzadi.

Shpengler hech qanday umumiy dunyo madaniyatini nazarda tutmagan. Uning madaniyat kontseptsiyasining mohiyati quyidagicha: juda ko'p turli xil madaniyatlar mavjud bo'lib, ularning har biri alohida taqdirga ega. Shpengler bergan asosiy urg'u insoniyat g'oya va rejaga ega emasligiga, jahon tarixining chiziqli rivojlanish jarayoni esa o'rtamiyona ekanligiga qaratildi.

Har bir madaniyatning o'z g'oyasi bor, u Gegel tomonidan ko'tarilgan g'oyaga o'xshamaydi. Gegel, o'z navbatida, madaniyatning ruhini asos qilib oldi. Mantiq ham, ilm ham, san'at ham ikkinchi darajali. Shunday qilib, Shpengler madaniyatni ramziy ravishda ifodalangan ma'lum bir tizim deb tushundi. Madaniyat o'z ma'nosiga ko'ra tarix, jamiyat atamaları bilan to'liq mos keladi.

Sivilizatsiya - bu madaniyatning o'ziga xos qarilik davri bo'lib, u madaniyat qalbida energiyaning asta-sekin o'lib ketishiga olib keladi, uning asosiy mezonlari esa ateizm, materializm, inqiloblardir. Shpenglarning fikricha, "madaniyat ruhi" - bu madaniy poydevorning aql bilan kamaytirilmasligi haqiqatining yorqin va aniq ta'rifidir [4].

Har bir madaniyat cheksiz sonli individual hayotlarda amalga oshiriladigan o'z ruhiga ega. Madaniyatning ruhi noyob va uni oqilona vositalar bilan ifodalab bo'lmaydi. Bu boshqa madaniyat vakillarining o'zga madaniyat jamiyatining ichki dunyosini, uning his-tuyg'ularini, timsollarini, sirlarini tushuna olmasligining asosiy sabablaridan biridir. Shpengler tarixiy jarayonlarni hayotga qiyoslagan. Bu shuni

anglatadiki, madaniyatlar barcha tirik tizimlarga xos bo'lgan bir xil bosqichlardan o'tadi: tug'ilish, rivojlanish va o'lim.

Shpenglarning fikricha, har bir madaniyat ma'lum bir madaniyatning barcha hodisalari yig'indisidan iborat bo'lgan va uning individual ruhini shakllantiradigan o'ziga xos "shakl" ga ega. Madaniyatning individual ruhini o'rganish quyidagilarga imkon beradi:

1. Muayyan madaniyatning morfologiyasini tushunish; 2. Chiqarilgan xulosalarni qolgan madaniyatlarga kstrapolyatsiya qilish.

Spengler nazariyasiga ko'ra, har bir alohida madaniyatning rivojlanish tsikli taxminan 1500 yilni tashkil qiladi. Madaniyat bosqichidan oldin chuqur qadimgi yoki antik davr mavjud (yevropaliklar uchun u 500-yillarda boshlangan, Rimning qulashi va Merovinglar davrining boshlanishi bilan belgilangan). Keyin 1000 yil davom etadigan madaniyatning haqiqiy bosqichi keladi. Va nihoyat, 200-300 yil davom etadigan sivilizatsiya bosqichi keladi. Shpengler rivojlanishning uch bosqichining almashinishini fasllarning almashinishi sifatida tasvirlaydi: bahor, yoz, qish.

Shpengler madaniyat va tsivilizatsiya o'rtasidagi farq haqida: "Barcha tirik shakllar (O.Spengler sivilizatsiyani o'lik shakl deb hisoblagan), unda ifodalangan barcha san'atlar, ta'limotlar, urf-odatlar, shakllarning barcha metafizik va matematik olamlari, har bir bezak, chuqurlikdagi har bir ustun, har bir misra, har bir g'oya diniy va shunday bo'lishi kerak. Har qanday madaniyatning mohiyati dindir; demak, har qanday sivilizatsiyaning mohiyati dinsizlikdir..." [1]

Madaniyat rivojlanishining ushbu tsiklik nazariyasi asosida, Shpengler G'arb madaniyatining taqdirini aniqlashga harakat qildi. Taqqoslash uchun u allaqachon o'lgan yunon-rim (antik) madaniyatidan foydalangan. Va, har qanday tirik tizim kabi, G'arb madaniyati ham o'zining oxiri sari qaytmas tarzda harakatlanmoqda va hech qanday sharoitda uning tiklanishi yoki keskin, kutilmagan yuksalishi mumkin emas, degan umidsizlikka uchragan xulosaga keldi. G.M.Tavrizyaning fikricha, O.Spengler o'z oldiga qo'yayotgan eng muhim vazifa - tarix anchadan beri talqin qilinib kelinayotgan va hozirgacha talqin qilinayotgan yevroposentrizm g'oyasini buzib barbod qilishdir. Shpengler "... yagona (butunjahon) tarixiy jarayon kontseptsiyasidan, insoniyat evolyutsiyasining yagona yo'nalishidan voz kechadi. Bu rivojlanishning ketma-ket bosqichlari sifatida namoyon bo'ladigan, hamma og'ishlarga, turg'unlik yoki pasayish davrlarida progressiv harakatda bo'lgan hodisani taraqqiyot, progress deb ataydi [1; 7]. «Qadimgi davr» - «O'rta asrlar» - «Yangi davr» sxemasiga ko'ra, G'arbiy Yevropa mamlakatlari o'tmishning qudratli ming yilliklari va olis ulkan madaniyatlar kamtarona aylanayotgan tinch qutbdir» [1]. Har bir millat, uning fikricha, odamlarga o'ziga xos g'oya, ularning ehtirolari, hayotini beradi va barcha madaniyatlar ularning paydo bo'lishiga asos bo'lgan mamlakatlar bilan butun

umri davomida qattiq bog‘langan bo‘ladi [7]. Evropositrizm barcha madaniyatlarning tengligini tan olish orqali yengiladi.

Shpengler madaniyatlarning lokalligini, ya’ni, mahalliylikini, ular o‘rtasidagi aloqalarning zaifligini ta’kidlaydi. Shpengler insoniyatga bir butun sifatida qarash mumkin emasligiga, tarixga hech qanday maqsad va yo‘nalishi yo‘qligiga ishonch hosil qiladi. Shpengler dunyoqarashining yana bir muhim jihati: agar madaniyatlar tirik organizmlar bo‘lsa, ularning mavjudlik davri ma’lum davrlar bilan chegaralangan deb taxmin qilish tabiiydir.

Madaniyatlarning kelib chiqishi, deydi u, “abadiy bolalaracha insoniyatning ibtidoiy ruhiy holatidan buyuk ruh uyg‘onib, paydo bo‘lgan...” [1] bir paytda sodir bo‘ladi. Madaniyatning o‘limi ana shu ruh o‘z imkoniyatlarining to‘liq yig‘indisini – xalqlar, tillar, e’tiqodlar, san’at ko‘rinishida amalga oshirganidan keyin sodir bo‘ladi, ... va yana shunday dastlabki ruhiy stixiyasiga qaytadi. Maqsadga erishilganda va g‘oya, ya’ni, ichki imkoniyatlarning barchasi tashqarida tugallaganda va amalga oshirilganda, o‘shanda madaniyat birdan muzlaydi, o‘ladi, uning qoni ivadi, uning kuchlari buziladi - u sivilizatsiyaga aylanadi [1]. Uning uchun G‘arb allaqachon sivilizatsiyaga aylanganiga, uning ruhi tugallanish bosqichida ekanligiga shubha yo‘q. Ushbu pozitsiyadan uning Bundan esa G‘arbning muqarrar o‘limi haqidagi tezisi kelib chiqadi.

G‘arbiy Yevropadagi «Faustian» madaniyatiga oid siyosat qadimgi Yunoniston yoki qadimgi Misrga qaraganda butunlay boshqacha tabiatga ega bo‘lib, u individual kuchli irodali «men» roli, doimiy kengayish istagi bilan tavsiflanadi [3]. «Cheksiz makon o‘zining barcha ta’riflab bo‘lmaydigan qudrati bilan birlamchi timsol sifatida bu yerda haqiqiy siyosat sohasidagi mavjudlik doirasiga kiradi» [1, c. 224].

Xulosa. O.Shpengler kontseptsiyasiga ko‘ra, madaniyat – sifatlar va tuzilmalar yig‘indisidir va bular ko‘p jihatdan qadriyatli asosga ega bo‘lib, qaysidir millat yoki mamlakatga bog‘langan va unga kiruvchi odamlarning mentalitetini belgilaydi. Madaniyatlar mahalliy tarixiy jarayonning umumiy yo‘nalishining yo‘qligi va insoniyat tushunchasining ma’nosizligini bildiradi hamda lokal xarakterga ega.

O.Shpengler madaniyatni tabiiy ravishda taraqqiyotning ma’lum bosqichlaridan o‘tuvchi suprabilogik organizm deb hisoblaydi. Shu bilan birga, asosiy g‘oyani amalga oshirish vositalarini izlash sodir bo‘ladi va mazkur madaniyatning tarixiy shakllari aniqlanadi. Sivilizatsiya – qidiruvlarning natijasi va yakuni, rivojlanishning oxirgi bosqichidir. U an’analar, urf-odatlar ta’sirining zaiflashishi, dindorlikning pasayishi, shaharlarning o‘sishi, dunyoga sabab-oqibatli (tabiiy) qarashlarning tarqalishi bilan tavsiflanadi. Nemis mutafakkiri o‘tmishdagi madaniyatlar bilan bir qator o‘xshashliklar orqali G‘arb madaniyatining muqarrar o‘limini isbotlaydi. Yevropa uzoq vaqtdan beri sivilizatsiya bosqichiga ko‘chib o‘tdi va uning yakuniy

o‘limi – faqat vaqt masalasidir. Bu bilan O.Shpengler zamonaviy jamiyatni qamrab olgan barcha inqiroz hodisalarini tushuntiradi.

Xullas, sivilizatsiya yondashuvi, N.Danilevskiy, O.Shpengler va A.Toynbining fikricha, madaniy-tarixiy tahlilga asoslanadi, bunda «yuksak madaniyatlar» vujudga kelayotgan sivilizatsiya aloqalari va institutlari o‘rtasidagi asosiy elementlar rolini o‘ynaydi. Shu bilan birga, tahlilning ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy jihatlari sivilizatsiyaviy yondashuvning muhim qismlari hisoblanadi.

N.E.Osipov Shpenglarning “Yevropaning botishi” asarini tahlil qilib, umuman madaniyatga yuksak ma’naviyat xos bo‘lib, u kishilarni yuksak maqsad va g‘oyalar yo‘lida o‘zini qurbon qilishga undaydi, degan xulosaga keladi. Sivilizatsiya esa ruhning o‘ziga xos tanazzulini, uning "yerga qo‘nishini" anglatadi, bu esa o‘tmishdagi inson hayotining qahramonlik darajasini - o‘ziga xos madaniyatning shakllanishi va gullab-yashnashi davrida - pasaytiradi. Bu mazkur madaniyatni tugashining boshlanishini bildiradi [4].

N.E.Osipovning ta’kidlashicha, “Yevropaning botishi”da ijtimoiy hayotning iqtisodiyot, moddiy va ishlab chiqarish texnologiyasi, ko‘pincha hatto siyosat kabi muhim jihatlarning ahamiyati deyarli e’tibordan chetda qolgan. Ular tarixning harakatlantiruvchi kuchi sifatida tan olinmaydi. O.Shpengler «kulturologik determinizm» tarafdoridir.

XX asr oxiri - XXI asr boshlarida jadal ilmiy-texnika taraqqiyoti va fanning asosiy ishlab chiqaruvchi kuchga aylanishi sharoitida. postindustrial (axborot) sivilizatsiyasining rivojlanish kontseptsiyasi ayniqsa mashhur bo‘lib bormoqda, bu esa qarama-qarshiliklarni keltirib chiqaradi. Ijtimoiy-tarixiy jarayon bosqichlar (agrar, sanoat, postindustrial sivilizatsiyalar) kontekstida ko‘rib chiqiladi.

Shunday qilib, sivilizatsiya nazariyasida sivilizatsiyalararo qarama-qarshilik muammosi muhim o‘rinni egallaydi – “mahalliy miqyosdagi siyosat - etnos siyosatidir, global darajadagi siyosat – sivilizatsiyalar siyosatidir” [9]. Global miqyosda qarama-qarshilik "asosiy davlatlar" o‘rtasida boradi. S. Xantington talqinida bular o‘z tsivilizatsiya tuzilmalarining yetakchisi bo‘lgan asosiy kuchlar – yadro-davlatlardir (AQSh va Yevropa Ittifoqi - G‘arbiy, Rossiya - alohida Yevroosiyo va Sharqiy pravoslav yetakchisi, Xitoy sintoizm, Yaponiya alohida. va h.k.). Islom sivilizatsiyasi mamlakatlarida aniq bir yetakcining yo‘qligini ta’kidlash lozim.

Bugungi kunda ko‘plab siyosatshunoslar global miqyosda asosiy sivilizatsiya tuzilmalarini global darajada boshqaradigan "asosiy davlatlar" o‘rtasidagi to‘qnashuv ehtimolini ko‘rib chiqmoqdalar va har qanday mojaro osongina butun insoniyat uchun halokatli oqibatlariga olib kelishi mumkin bo‘lgan yangi jahon urushiga aylanishi mumkin, deb hisoblamoqdalar [5].

Sivilizatsiyalar turli vaqtlarda paydo bo‘ladi va yo‘q bo‘lib ketadi, ular Yerdan har doim ham ma‘lum bir vaqt oralig‘ida va bir formatsiya doirasida birga yashamaydilar. Jahon sivilizatsiyalari tarixini o‘rganish ob‘yekti lokal sivilizatsiyalar - Yer sayyorasidagi ijtimoiy organizmlar, ma‘lum bir organizm ichida o‘ziga xosdan ko‘ra ko‘proq umumiyliklarga ega bo‘lgan xalqlar va davlatlar konglomeratlari. Formatsion va sivilizatsiyaviy yondashuvlar bir-birini istisno qilmaydi, balki to‘ldiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Шпенглер О. Закат Западного мира: полное издание в одном томе / пер. с нем. - М.: Альфа-книга, 2014. - 1085 с.
2. Данилевский Н.Я. Россия и Европа. - 6-е изд. - СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та; Глаголь, 1995. - 513 с.
3. Демидов А. М. «Закат Европы» О. Шпенглера и современные теории политической культуры // Молодой ученый. 2013. № 8 (55). - С. 317-321. URL: <https://moluch.ru/archive/55/7550>
4. Осипов Н.Е. О. Шпенглер и цивилизация // Философия и общество. 2005. № 4 (41). - URL: <http://www.socionauki.ru/journal/articles/126791> .
5. Попов Д.Г. Локальные цивилизации и цивилизационные противоречия: опыт постглобализации // Известия РГПУ им. А.И. Герцена. 2009. № 111. – С. 122–128. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/lokalnye-tsivilizatsii-i-tsivilizatsionnye-protivorechiya-opyt-postglobalizatsii-1>
6. Порозов В.А. Локальная цивилизация как система. // Вестник Пермского ГГПУ университета. Серия № 3. Гуманитарные и общественные науки. С.54-65. <https://cyberleninka.ru/article/n/lokalnaya-tsivilizatsiya-kak-sistema>
7. Тавризян Г.М. О.Шпенглер, Й.Хейзинга: две концепции кризиса культуры. - М.:Искусство, 1989. – 268 с.
8. Тарутина Е.И. Н.Бердяев о книге О.Шпенглера «Закат Европы // Вестник Амурского ГУ. Серия: Гуманитарные науки. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/n-berdyayev-o-knige-o-shpenglera-zakat-evropy>
9. Хантингтон С.Ф. Столкновение цивилизаций. - М.: АСТ, 2003. - 603 с.
10. Яковец Ю.В. История цивилизаций. - 2-е изд., перераб. и доп. - М.: ВЛАДОС, 1997. - 351 с.